

Література

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ. 1996.
2. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців : 1772 – 1880 рр. – Відень, 1916.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000.
4. Молочко В. Толерантність міжконфесійних відносин як чинник конституційної свободи та суспільної стабільності // Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / за ред. проф. В.А. Личковаха. – Чернігів, 2007.
5. Стоколос Н. Трансформація греко-католицизму в Австро-Угорській імперії // Людина і світ. – 2002. – №4.
6. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині // Людина і світ. – 2001. – №10.
7. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX століття // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, – Львів, 2000. – т. 2.
8. Уолцер М. Про толерантність. – Х., 2003.
9. Химка І. Релігія й національність в Україні другої половини XVIII–XX століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2003. – т. 4.
10. Grodziski S. Historia ustroju spolecno-politcznego Galicji. 1772-1848. – Wroclaw, 1971.

Summary

Michael Kukharskiy

Specificity of achievement of tolerance in relations between faiths in Galicia in its integration with Austro-Hungarian empire

In article it is a question of application of authoritative style of regulation of interconfessional relations in Galicia at its occurrence in structure of Austro-Hungarian empire.

УДК 27-53 „01/02”

© Ярослав Якуб'як
м. Чернівці

СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОГО БОГОСЛОВ'Я II – III СТ.

У статті, на прикладах праць, життя та діяльності апологетів II – III ст. розглянуто процес становлення християнської богословської системи, показано вплив їхніх ідей на розвиток богословської думки майбутніх поколінь.

Ключові слова: апологетика, орigenізм, монтанізм, ересь, екзегетика

Часи духовного відродження української нації, входження її до світового співтовариства вільних народів покликали до життя постановку питання про виховання свідомих громадян України. Йде процес повторного формування української нації, як носія історичної пам'яті великого шару культурних та матеріальних досягнень, які набуті сотнями поколінь наших попередників. Наш народ повертається до духовних джерел. Багато хто вбачає у Православ'ї ту силу, навколо якої зможуть об'єднатися українці, щоб спільними зусиллями творити свою державу [11, с. 5].

Дуже часто можна почути, що Церква сьогодні не така, якою її хотів би бачити Христос. Одні говорять, що вона "свавільно" змінила Заповіді [18, с.26], інші, – що Церква у своє вчення ввібрала язичницькі міфи, які стали догмами [19, с. 35]. Дуже багато людей, зокрема інтелігенції, переймаються цим і шукають істину у східних релігійних системах. Це стало злободенною проблемою і у цьому полягає актуальність теми нашої роботи.

Метою нашого дослідження виступає аналіз процесу виникнення та становлення християнського богослов'я у II- III ст., н. е.

Завдання: 1) висвітлити життя та діяльність ранніх християнських мислителів: Юстина Філософа, Климента Александрійського, Тертуліана, Оригена; 2) проаналізувати основні праці цих богословів; 3) показати вплив їхніх теоретико-богословських систем на подальший процес формування християнського віровчення.

Дана тематика у релігієзнавчій науці розроблена недостатньо. Переважна більшість світських дослідників дану проблему вивчали у історичному аспекті. Тут хотілося би відзначити праці сучасних науковців проф. Балуха В.О., доц. Боднарюка Б.М. та ін.

Джерельну базу нашої роботи складають Біблія, праці Орігена, Тертуліана, Євсевія Памфіла. Стосовно історіографії, то найбільш докладно цю проблему висвітлив прот. Іоанн Майєндорф у своїй праці "Вступ у святоотцівське богослов'я". Тут розглядається життєвий шлях та творчість таких діячів як Оріген, Тертуліан, Климент Александрійський; охарактеризовано практично усі твори цих мужів. Але слід зазначити, що в монографії подається власне православне бачення ролі цих мислителів.

Багато матеріалу ми почерпнули з праць Сидорова А.І. "Курс патрології" [17], Ігоря (Ісіченка) [11], Болотова В. В. [6] та Булгакова С. [9].

Наше дослідження може стати корисним джерелом інформації для тих, хто намагається правильно зорієнтуватися у процесі становлення християнського віровчення та наукового богослов'я, а також у тій великій кількості "нових" віровчень, що проповідуються сьогодні.

Поява жанру апологетичної літератури в історії церковної писемності пов'язана з тим, що християнська Церква в II ст. досягла значних успіхів у своїй місіонерській діяльності і світло Євангелія проникло у віддалені куточки величезної Римської імперії, вийшовши навіть за її межі. Процес навернення у християнство охопив практично усі прошарки строкатого римського суспільства, у тому числі й вищі його "сфери." Подібний успіх християнського благовістя викликав природну реакцію язичництва, що йшла, так би мовити, по трьох "каналах": державного неприйняття християнської релігії, опозиції до неї з боку язичницької інтелігенції і нерозуміння її в масі язичницького "плебсу." До цього додавалася вже традиційна ворожість іудаїзму до Церкви Христової. Взаємодія даних трьох "реакційних факторів" і визначила багато в чому завдання ранньої християнської апологетики. Метою апологетів було, насамперед, продемонструвати язичницькому суспільству прийнятність християнства з культурної точки зору, і це було важким завданням, тому що християнам приходилося вести війну "на багатьох фронтах"[15, с. 87]. На них нападали, обвинувачуючи у варварстві, за те, що (як вважали язичники) нікому невідому, суперечливу і непотрібну книгу, Біблію, вони вважали богонатхненною. Тому апологети намагалися показати вічний зміст старозавітної історії, але в той же час їм приходилося відмежовуватися від іудаїзму, показуючи істину саме християнського розуміння Біблії. Потрібно було знайти паралелі між грецькою філософією і християнською думкою, але одночасно представити язичницьку філософію попередницею християнства, а християнство – одкровенням того, що язичницька філософія лише передчувала. Також необхідно було спростувати обвинувачення в атеїзмі, а найчастіше – і в канібалізмі, приводом до яких служили чутки про євхаристичні зібрання, куди не допускалися сторонні, так що ніхто точно не знав, що там відбувалося [15, с. 98]. Апологети описували євхаристію, намагаючись пояснити, у чому її зміст, і обґрунтувати небажання християн поклонятися язичницьким богам. Вони обговорювали християнську мораль, показуючи, що християни повинні бути гарними громадянами і добродіями людьми. Таким чином, християнська апологетика велася на багатьох рівнях: філософському, соціальному, етичному, антиіудейському. Використовуючи мову античної філософії і деякі її ідеї, християнські апологети докорінно трансформували і перетворили їх зміст, виходячи з того переконання, що християнство набагато вище і гідніше даної філософії, оскільки є єдина щира „Любомудрість” у справжньому змісті цього слова. Такий підхід до античної філософії (і взагалі до античної культури) не тільки виключав "еллінізацію християнства", а навпаки, мав як наслідок "християнізацію еллінізму", хоча процес даної "християнізації" відбувався з великими труднощами дуже тривало [16, с. 23].

Одним з перших апологетів християнства був Св. Юстин Мученик, відомий також під ім'ям Юстин Філософ. Про нього відомо з "Церковної історії" Євсевія. Крім того, до нас дійшов офіційний протокол його мучеництва [17, с. 68]. Юстин народився в освіченій родині римського чиновника в Палестині. Він одержав класичну язичницьку освіту і його навернення в християнство носило інтелектуальний характер. На Юстина справила велике враження та мужність, з якою вмирили християнські мученики. Уже після навернення в християнство Юстин відправився до Риму, де відкрив свою власну школу. Він перетерпів мученицьку кончину через обезглавлення разом із шістьма своїми учнями під час гоніння імператора Антоніна Пія (138-167 р.), за правління префекта Юнія Рустика, у 60-роках другого століття [6, с. 54].

Для нас св. Юстин цікавий особливо тим, що серед християнських богословів він був одним з перших представників греко-римського суспільства, та ще й інтелектуалом, який навернувся в християнство. До нас дійшли тільки три його праці з перерахованих у Євсевія: дві "Апології" і "Розмова з Трифоном Іудеєм".

"Апологія" перша була адресована імператору Антоніну Пію, друга - римському сенату. Основною темою цих книг є протест проти переслідування християн "за одне лише Ім'я" і спроба розташувати римських правителів до більш об'єктивного погляду на християнство і милосердного

ставлення до християн. У першій "Апології" також міститься докладний виклад християнської догми й опис богослужіння [10, с. 237].

"Розмова з Трифоном" – найбільш рання відома в історії апологія проти іудаїзму, на жаль, що не дійшла до нас цілком. "Розмова" – дводенна дискусія з ученим євреєм Трифоном. У вступі міститься детальний опис інтелектуального шляху і навернення Юстина. Подальші глави присвячені християнському розумінню Старого Завіту. У них пояснювалося, що Мойсеїв закон був даний євреям лише на деякий час, і що істинний і вічний зміст Старого Завіту відкритий у християнстві. Народи, які увірували в Христа і пішли за Ним, складають Новий Ізраїль, воістину обраний народ Божий.

У "Розмові з Трифоном" також міститься вчення св. Юстина про Бога, викладене у філософських термінах. Насамперед, він стверджує абсолютну трансцендентність Бога, Його сокровенність, невимовність, безпочатковість. Бог – вище всякого імені, але оскільки ми повинні якимось називати Його, то, на думку св. Юстина, найбільш придатним для Нього ім'ям є біблійне "Отець". У даному випадку Іустин представляє типове донікейське богослов'я, в якому Бог розглядається винятково як Бог-Отець.

У цього невимовного, нескананого Бога є Слово (Логос) – посередник між Богом і світом. До створення світу Логос існував у Богіві Отцеві як "невиражене Слово". Намагаючись пояснити троїчність Бога, Іустин пропонує розрізнити після створення світу "Слово вимовлене", "Слово сіменне", "Слово втілене". Бог створив світ за допомогою "Слова вимовленого". Термін "Слово сіменне" передає думку, що при створенні світу Бог "посіяв" усюди Свою присутність. І в цьому випадку яскраво виражені прагнення філософа пояснити співвідношення Осіб Пресвятої Трійці грекам, у філософських системах яких мала місце подібна концепція. І, нарешті, "Слово втілене", тобто Христос, являє собою максимальне самовираження Бога у тварному світі.

Думка про те, що Бог творить світ за допомогою свого Слова, а, отже, що Друга Особа св. Трійці залежить від волі Божої, може бути легко витлумачена як субординатизм (вчення, яке стверджує нерівність і підпорядкованість Осіб св. Трійці). Але, з іншого боку, якщо Іустин мав на увазі, що прояв Отця у тварному світі відбувається через Його Сина Слово, то його богослов'я можна вважати цілком православним. Очевидно, що св. Іустин не міг передбачити усіх богословських проблем наступних поколінь і щиро намагався пояснити грекам, що таке св. Трійця. Прагнення до діалогу з греками і його тон самі по собі уже свідчать про широту його кругозору та характеризують його як людину неупереджену й інтелектуально відкриту.

У творах св. Юстина, як і у св. Іринія Ліонського, ми зустрічаємо одне із найдавніших свідчень шанування Діви Марії. Він теж користується образом Марії як нової Єви, яким згодом користувалися багато богословів [17, с. 236].

Величезний інтерес для нас становить опис таїнств і обрядів християнського богослужіння. Хрещення у св. Юстина мислиться як народження заново, що припускає відданість прийнятій вірі й обіцянка жити відповідно до християнських принципів. Іустин говорить про хрещення, як про вступ у нове життя.

Слідуючи своїм апологетичним цілям, він описує християн як гарних громадян, що дотримують закони. Отже, Іустин Філософ розвивав вчення про втілення Слова Божого, про Богородицю, і ін., які є фундаментальними для християнства.

Наступний апологет – Тит Флавій Климент (Климент Александрійський) (150–215?) був другим після свого вчителя Пантена ректором олександрійської школи. Він народився і одержав освіту в Афінах. Після навернення в християнство відправився подорожувати з метою одержати настанови знаменитих християнських учителів. Зрештою, приїхав в Александрію, де так захопився лекціями Пантена, який залишився в Александрії надовго і провів там цілих дванадцять років, наслідуючи свого вчителя як главу огласительної школи. У 202 р. йому довелося залишити Єгипет із за гоніння Септимія Севера. Він помер у 215 році, так і не побачивши знову Александрії [12, с. 139]. Список творінь Климента відомий нам з "Церковної історії" Євсевія. До них відносяться: "Умовляння язичникам", написане з метою навернення греків у християнство; три книги під назвою "Педагог", які є продовженням "Умовляння" і розкривають, в основному, моральне вчення; вісім книг за назвою "Стромати", що містять "вчені записки стосовно істинної філософії". Заголовок "Стромати" можна перевести як "збірники" чи навіть "килими": він виражає поняття різнобарвного візерунка чи мозаїки.

У цих трьох творах, внутрішньо пов'язаних між собою, Климент, по-перше, спростовує язичництво з його наукою й освіченістю, по-друге, викладає основи християнства, особливо в його моральному змісті, для навернених і, по-третє, викладає свою філософію християнства для зрілих християн. У його вченні особливо цікавим є розуміння взаємовідношення між вірою і знанням, релігією і наукою. Згідно з Климентом, частина істин християнського вчення містилася в язичництві, і між філософією та Євангелієм немає повної протилежності – обидві прагнуть до досягнення вищої Істини. Прагнучи навернути греків у

християнство, привести їх у Церкву, Климент доводить перевагу християнства над язичництвом, у той же час зберігаючи цілком позитивне відношення до грецької філософії. На межі другого і третього століть християнська догматика ще не була розроблена. Не будучи зв'язаним твердими догматичними визначеннями, Климент у своїх спробах пояснити християнство в категоріях сучасного йому знання найчастіше висловлює ризиковані думки, іноді цілком свідомо і навіть навмисно.

В "Історії" Євсевія згадується ще кілька невеликих творів, список яких, однак, не вичерпує всіх творінь Климента. А в "Бібліотеці" Фотія (IX століття) міститься цікава згадка, про книгу "Накреслення", що не дійшла до нас [2, с. 50]. Судячи з зауважень Фотія, "Накреслення" містили платонізовану християнську метафізику, дуже подібну до тієї, якої буде дотримуватись Ориген. Як видно, у часи Климента в Александрії існувало негласне співтовариство християнських "гностиків", що любили філософські міркування, при чому тримали свої переконання в таємниці і розцінювали самих себе як еліту. Цілком можливо, що і Климент належав до цього співтовариства. Провести чітку межу між просто християнами і "гностиками", зрозуміло, неможливо. Якщо правий Фотій у своєму описі змісту "Накреслень", то Климент дійсно був, певною мірою лжеучителем [14, с. 144].

Основним завданням Климента, як і інших апологетів, було зробити християнство зрозумілим і доступним сучасному елліністичному світу, "прокласти мости" між християнською вірою і грецькою філософією, пояснити співвідношення між вірою і знанням. Спроби такого зближення повинні робитися знову і знову, але цей шлях може вести і до омани, і тоді християнство підстерігає небезпека перетворитися в ізольовану, нікому не потрібну секту [9, с. 221]. В особі Климента ми маємо справу з типовим християнином інтелектуалом, яких можемо зустріти чимало в історії християнства. Можна сказати, що Климент належить до типу апологета, але більш філософськи і творчо налаштованого, ніж автори коротких апологій, адресованих римським імператорам.

Першим значним християнським богословом, який писав латинською мовою був Тертуліан. Його твори надзвичайно важливі для історії Церкви і цікаві у філософському відношенні. Тертуліан був родом з Африки. Народився близько 155 р. в язичницькій родині. Він одержав світську освіту і став юристом. Після навернення в християнство в Карфагені близько 193 р. він став пресвітером, але потім переїхав у Рим, де здобув собі велику юридичну практику. Крім цього він багато писав, в основному на богословські теми. Тон його творів – різкий, жагучий, полемічний – типовий для багатьох африканських письменників, подібних до Тертуліана, які володіли складним і оригінальним характером, у якому аскетична суворість поєднувалася з палким прагненням до істини і нещадною непримиренністю до супротивників.

Подібно до Татіана і багатьох інших особистостей, які були схильні до екстремізму, Тертуліан ухилився від православ'я і після 207 р. впав у монтанізм – ересь, яка стверджувала, що в Христі християни не одержали повноту одкровення, що одкровення не закінчене, але знаходиться у процесі завершення завдяки дії Святого Духа. Засновник монтанізму, Монтан, відкидав ієрархічну організацію Церкви і стверджував, що її керівництво повинне належати особливим натхненним "пророкам" (харизматикам). Монтаністська група, заснована Тертуліаном в Африці, виявилася живучою й існувала ще в п'ятому столітті [13, с. 265].

Тертуліан займався письменницькою діяльністю з 193 по 220 р. Помер незабаром після 220 р. Його спадщина представляє величезний внесок у християнське передання. Чудово, що навіть і в деяких його творах, написаних після відходу в монтанізм, ми виявляємо цілком православне богослов'я. Головні твори Тертуліана можна розділити на групи: 1) Писання на захист християнства (апологетичні). До них відноситься один з найважливіших творів Тертуліана – його "Апологетичний трактат", у якому він доводить, що переслідування християн з боку держави не виправдовується законами самої держави, а також невеликий трактат, адресований римському проконсулу в Африці Скапулі. 2) Твори проти еретиків. Ці полемічні твори були спрямовані в основному проти гностиків. У книзі "Спростування еретиків" Тертуліан, користуючись адвокатськими прийомами, демонструє неправоту еретиків. Його основний аргумент полягає в наступному: еретики не можуть користуватися св. Писанням, тому що воно належить Церкві, а не їм; а увійти в спілкування з Церквою вони не можуть, тому що їхнє вчення не міститься в Писанні. Цей по суті своїй круговий аргумент – типовий приклад еклезіологічного мислення Тертуліана [5, с. 36].

Трактат "Про хрещення" – найдавніший зі значних творів, що дійшли до нас про хрещення. Спрямований він проти Квінтилли, який вчив, що хрещення не є необхідністю. Тертуліан спростовував його в такий спосіб: "для того, щоб увійти в землю обітовану, необхідно було перетнути Червоне море, так само і для вступу в Церкву необхідно пройти через воду хрещальної купелі. У цій книзі він стверджував, що хрещення еретиків недійсне, і особливо відзначав, що мучеництво за Христа варто розглядати як "хрещення кров'ю"[5, с. 47].

З інших творів Тертуліана, спрямованих проти еретиків, потрібно відзначити "Проти Праксея" – полемічний твір, написаний тоді, коли Тертуліан уже залишив православну Церкву. Незважаючи на це, у ньому викладається вчення про Святу Трійцю, яке в богословському відношенні не містить ніяких еретичних елементів [5, с. 115]. У книзі "Про душу" Тертуліан нападає на філософію. Душу створено за образом Божим, за природою своєю вона – "християнка" і може служити природним свідченням існування Бога і Його атрибутів. Немає ніякої потреби у філософії й освіченості, тому що сама природа є вчителькою душі на шляху до істини.

Богословські погляди Тертуліана формувалися в контексті його полеміки з різними гностичними ересями, що підточували Церкву зсередини. У книзі "Спростування еретиків" ми знаходимо його погляди на Церкву, дуже близькі до поглядів св. Іриней. Як і Іриней, Тертуліан посилається на авторитет Передання, збереженого переважно "апостольськими" церквами.

Обговорюючи походження ересей, Тертуліан у всьому звинувачує язичницьку філософію. Нічому гарному навчитися у філософів не можна, і філософія є причиною всіх бід і ересей [5, с.64]. З типовою для нього нездатністю до компромісу, до помірнього бачення всіх сторін предмета, Тертуліан у всьому бачить лише чорне чи біле.

Еретичне вчення є людське і бісівське... Філософія, яка намагається дерзновенно досліджувати природу Божества і волі Його, послужила знаряддям цієї мирської мудрості. Вона породила усі ересі... Він (апостол), – пише Тертуліан, – був в Афінах, де особисто спростував цю мирську філософію, гордиться тим, що учить істині, пошкоджуючи її, вона розділяється на багато сект, що, подібно ересям, є заклятими ворогами між собою [5, с.69]. Єдиним об'єктивним критерієм істини Тертуліан вважає правило віри, про яке йшла мова вище.

Величезна заслуга Тертуліана полягає в тому, що він вперше в історії християнської думки ужив вирази, що згодом міцно ввійшли у православне троїчне богослов'я. Так, він говорив, що Син має ту ж сутність, що і Отець; і що Дух Святий сходить від Отця через Сина; він вперше ужив слово "Трійця" латинню; і, нарешті, він учив, що Отець, Син і Дух Святий володіють однією божественною природою. Його розуміння св. Трійці, проте, частково страждає субординаціонізмом [9, с. 256]. Син, тобто божественний Логос (Слово), Друга Особа Пресвятої Трійці, у його розумінні як би розщеплюється на два поняття: "Зміст" і "Слово". Спочатку Логос не мав самостійного особистого буття й існував у Бозі лише як Його "Зміст"; лише при творенні світу цей "Зміст" став "Словом".

У цілому, з огляду на рівень троїчного богослов'я того часу, у Тертуліана ми знаходимо цілком здорове розуміння св. Трійці. Те ж саме можна сказати і про його христологію (вчення про Христа). Іноді його опис Христа майже що збігається з халкидонським віровизначенням: "...в Ісусі Христі з'єдналися Бог і людина, ... Бог жив серед людей як людина, щоб людина навчилася жити божественним життям" [5, с.97]. Іноді Тертуліан говорить, що "Бог був розп'ятий на Хресті", але відразу обмовляється, що варто уникати вчення, ніби-то "Отець страждав разом із Сином"[5, с. 98]. Усе це у Тертуліана викладено не цілком зрозуміло, але, з огляду на бідність богословського словника у другому столітті, варто визнати, що богослов'я Тертуліана було на диво православним. У цілому великі богослови другого століття – Юстин, Климент і Тертуліан – є чудовою градацією: їхні вчення виявляють велику подібність, незважаючи на відсутність будь-якої комунікації між ними, тому варто визнати, що єдиним керівним принципом для цих богословів було почуття єдності, що направляє Церкву.

Другим видатним представником александрійської школи був Оріген, якого воістину можна назвати засновником християнського богослов'я. Він був великим християнським філософом, який вперше почав серйозну спробу систематичного пояснення християнства в категоріях еллінської думки [7, с. 48]. Вище вже обговорювалася необхідність для християнства говорити мовою свого часу і культури. Саме цьому присвятив усе своє життя Оріген, розуміючи, що Церква, яка втрачає контакт із людьми, порятунок яких є її місія, відмовляється від своєї кафоличності, перетворюється в секту.

Спробу сформулювати християнство в категоріях, звичних для грецької аудиторії, до Орігена зробив Климент Александрійський, вчення якого сильно забарвлено схильністю до гностицизму. Визнаючи в Орігені одного з найбільших богословів усіх часів, який вплинув на весь подальший розвиток християнської думки, потрібно сказати, що його вчення в багатьох пунктах відхилилося від основного змісту християнського одкровення. Крім того, у більш пізні часи "орігенізм" дав початок багатьом іншим різноманітним еретичним течіям, які не сумісні з православ'ям. Але, проте, важко переоцінити велич особистості Орігена – і як чудового християнського мислителя, і – як просто цікавої людини.

Біографія Орігена відома нам з "Церковної історії" Євсевія, а також почасти з писань св. Григорія Чудотворця і блаженного Ієроніма [14, с. 54]. Оріген (саме ім'я, якого – "син Ора" – говорить про його єгипетське походження) Народився Оріген в 185 р. в сім'ї александрійського християнина Леоніда. Святе Письмо він вивчав змалку. Кожного дня, перш ніж хлопчик брався за

звичайні шкільні предмети, батько заставляв його вивчати певний уривок з Старого, або Нового Завіту. "Хлопчаина займався цим завзято, з великим захопленням, – пише Євсевій, – але йому мало було простого легкого читання; вже з того часу він шукав більшого і робив висновки більш глибокі." [2, с.45] навчання продовжилося у огласительному училищі під керівництвом Климента Александрійського. Там Оріген познайомився з Олександром, майбутнім єпископом Єрусалимським.

Тихий плін життя Александрії був порушений в 202 р. імператором Септимієм Севером, який влаштував тут жорстоке гоніння на християн. "На багатьох були покладені мученицькі вінці, – повідомляє Євсевій, – і така жага мучеництва охопила душу зовсім юного Орігена, що він з радістю поспішав на зустріч небезпекам. Він бував уже на краю смерті, і лише небесний Божий промисел, заради користі багатьох, голосом матері стримував його порив. Дізнавшись, що батька його схопили і ув'язнили, усім своїм єством юнак прагнув до мучеництва"[2, с. 51].

У в'язницю до батька Оріген відправив листа, в якому палко умовляв його йти на мученицьку смерть. Леонід не зрікся християнської віри і йому відтяли голову у 202 або 203 р.

Після мученицької смерті батька Оріген на сімнадцятому році життя залишився сиротою з матір'ю і шістьма маленькими братами. Батьківське майно було забране до державної скарбниці і їм не було за що жити. Найближчим часом він знайшов притулок у дуже багатій і відомій жінки. Вона прийняла Орігена як сина і турбувалася про нього. Оріген цілком поринув у вивчення еллінських наук. За короткий термін він, належно підготувавшись, став викладати граматику і завдяки цьому забезпечив себе усім необхідним. У цей час через гоніння в Александрії не знайшлося нікого, хто міг би виконувати обов'язки огласителя, який мав готувати навернених язичників до хрещення. Не дивлячись на те, що Орігену тоді було лише вісімнадцять років, Александрійський єпископ Димитрій поставив його на чолі училища для оголошених. Він з великим ентузіазмом взявся за виконання своїх нових обов'язків і дуже швидко здобув шану серед християн. Проводячи увесь день зі своїми учнями, він більшу частину ночі присвячував вивченню Св. Письма. Євсевій повідомляє, що Оріген у повсякденному житті буквально втілював євангельські правила про бідність. У нього був лише один плащ, занадто тонкий, щоб захиститись від холоду; ходив він босоніж і вдовольнявся лише тією їжею, яка була необхідна. Усе життя утримувався від м'яса і вина. Більшу частину ночі Оріген проводив у навчанні і спав на голій підлозі. Обдарованих учнів він вчив не лише богослов'ю, а намагався привити любов до філософських дисциплін: вчив їх арифметики, геометрії, знайомив із філософськими теоріями.

Найближчим часом, бачачи, що Оріген благоденствує, його всюди знають і прославляють єпископ Димитрій, який ще недавно закликав молодого вчителя до завзятості у справі оголошення, образився на Орігена за те, що той у 228 р. на шляху до Греції зустрівся зі своїми давніми друзями – Феоктистом Кесарійським і Олександром Єрусалимським. Вони умовили Орігена прийняти священничий сан і рукоположили його в пресвітери. Ця подія зіграла вирішальну роль у стосунках з Димитрієм Александрійським. Цей єпископ написав листи до тодішніх єпископів усього християнського світу, де заперечував дійсність священства Орігена, спираючись на скопство останнього, яке він колись сам собі заподіяв.

Коли Оріген повернувся до Александрії, на нього піднялося справжнє гоніння. На вимогу Димитрія у 230 або 231 р. був зібраний спеціальний собор єгипетських єпископів, який постановив, що Оріген повинен бути позбавлений сану і відлучений від церкви. За діючими тоді церковними нормами, рішення однієї єпархії, зазвичай, приймалося іншими без розгляду справи по суті. Таким чином «вирок» проти Орігена був затверджений в Римі і інших областях імперії, хоча лишався поза увагою у тих місцевостях, які відчували на собі його особистий вплив – у Палестині, Фінікії, Аравії, Греції [6, с. 67].

Залишивши після тридцяти років викладання Александрійське училище, Оріген був вимушений переселитися в Кесарію. Сюди дуже скоро переїжджають його найвідданіші учні. Почався останній найзнаменитіший період життя Орігена. Слава його лунала по всьому Сходу. До нього часто зверталися за роз'ясненням складних богословських питань, для спростування ересей і для врозумлення єпископів, які ухилилися від традиційного вчення. Його знання, діалектика, красномовство були непохитні. Все це підкріплював його авторитет аскета.

В 250 р., коли чергове гоніння на християн розпочав імператор Децій, Орігена ув'язнили і піддали жорстоким тортурам. За свідченням Євсевія, він переніс тоді окови, тілесні муки, побиття, тюремне підземелля, багатоденне сидіння з розтягнутими до четвертої дірки ногами, загрозу спалення. Все це Оріген мужньо переніс і не відрікся від християнства. Однак, одужати після таких катувань він не зміг і помер 254 р., трохи не доживши до сімдесяти років.

Особистість і здобутки Орігена як при житті, так і після смерті була оточена надзвичайною повагою й авторитетом. Його вчення лягло в основу багатьох теорій, і еретичних, і православних. Його популярність особливо зросла у четвертому столітті, у період бурхливого розквіту християнського

богослов'я, коли всі християнські мислителі надихалися ним, так чи інакше, посилалися на його твори. Але оскільки вплив його вчення багато в чому був негативним і породив явно єретичні форми "орігенізму", він був посмертно засуджений як єретик і відданий анафемі на помісному Константинопольському соборі 543 р. при імператорі Юстиніані. Десять років по тому осуд Орігена було підтверджено на П'ятому Вселенському соборі, а твори оголошені такими, що підлягають знищенню [18, с. 54] Незважаючи на це, авторитет Орігена серед християнських мислителів не був цілком знищений, і сліди його впливу можна простежити у більш пізньому богослов'ї як на Заході, так і на Сході.

Оріген був надзвичайно плідним письменником. Повний перелік його робіт разом з листами складав 6 тис. назв. Із великої кількості Орігенівських богословських трактатів до нас дійшло всього два, але зате найвідоміших: "Про першооснови" (230 р.) і "Проти Цельса" (249 р.). Саме ці твори принесли посмертну славу їхньому автору.

Сучасники Орігена говорили про нього більше як про перекладача і екзегета Святого Письма. Можна припустити, що він сам вважав цю частину своєї спадщини найважливішою. Євсевій пише: "Старанно вивчати Слово Боже для Орігена було наскільки важливо, що він навіть вивчив єврейську мову, придбав у євреїв оригінали священних книг, які були написані єврейським шрифтом, а потім постарався зібрати і порівняти усі грецькі переклади, які були тоді поширені"[2, с.53]. Оріген прикутий до Священного Писання, яке є для нього єдиним джерелом як будь-яких умовиводів, так і самої святості. Він стверджує, що є два способи поєднання з Христом: один – через споживання Плоті і Крові Спасителя, інший – через Слово Боже [4, с. 145]. І ця любов до Божого Слова робить його богослов'я насамперед екзегезою (тобто тлумаченням). Вважаючи, що тлумачення Св. Писання є підставою як богослов'я, так і християнського життя взагалі, Оріген відчув необхідність наукового вивчення його текстів. І якщо Оріген – батько систематичного богослов'я, то він може вважатися також і основоположником дослідницького підходу до Св. Писання.

Старий Заповіт був відомий християнам в основному з перекладу Сімдесяти толковників. Оріген долучив до перекладу Сімдесяти ще декілька інших рідкісних перекладів, які вдалося йому знайти. Результатом багатолітніх пошуків стало перше в історії критичне видання тексту Святого Письма так званих Гексапл. Це були сувої, поділені на шість колонок; у першій знаходився єврейський текст; у другій – єврейський, написаний грецькими літерами; у третій – переклад Сімдесяти; у четвертій – переклад грека Агулі, який прийняв іудаїзм; у п'ятій – переклад самарянина Сіммаха, який прийняв християнство; у шостій – переклад Феодотіна. Робота над Гексаплами тривала 28 років і була закінчена Орігеном незадовго до смерті. Нажаль, це унікальне видання було втрачене ще у ранньому Середньовіччі, хоча і не зникло безслідно. У V столітті його широко використовував у своєму перекладі Біблії Блаженний Ієронім. Так само не дійшов до наших днів детальний багатотомний коментар, зроблений Орігеном до всіх книг Біблії.

Основною апологетичною працею Орігена є його книга "Проти Цельса". Язичник філософ Цельс був автором книги "Істине слово", що спростовувала християнство. Основні положення Цельса можна звести до наступного. По-перше, християни поступаються язичникам у відношенні богослужінь і філософії, тому що як у одному, так і в іншому вони спираються на єврейське Писання, яке Цельс вважав провінційним, варварським і нефілософським. По-друге, Цельс дорікав християнам за демократичність: їхнє вчення доступне всім і кожному, тоді як справжня філософія – аристократична дисципліна, доступна лише деяким обраним. У той же час Цельс схвалював вчення про Логос і християнську етику. Він призивав християн влитися у плюралістичне римське суспільство, зберігши віру в Ісуса Христа, Якого він уявляв собі кимось на зразок чарівника, що зробив ряд цілком переконливих чудес.

У центрі полеміки було питання про ідолопоклонство і шанування статуй. Цельс писав, що, хоча християни й звинувачують язичників у грубому матеріалізмі, самі вони набагато гірші, тому що поклоняються Богу, Який був породжений від жінки і з'явився на землі в людському вигляді. Язичники ж, споруджуючи статуї своїм богам, цілком усвідомлюють, що ці статуї – не боги, а лише їхні зображення. Це перша в історії християнства суперечка про поклоніння зображенням і про релігійне мистецтво.

Оріген був першим з християнських мислителів, який створив завершену теологічну систему. Хоча ще до нього декілька разів робилися спроби за допомогою філософських термінів розтлумачити окремі положення християнського вчення, але вони носили лише фрагментарний характер. Орігену вперше вдалося здійснити повний синтез біблійного передання з древньогрецькою філософією і цим самим закласти міцну основу християнського богослов'я. Сукупність поглядів Орігена на основні проблеми віри, християнського мислення і догматики викладені в його великій книзі "Про першооснови", сама назва якої вказує на її всеохоплюючий характер. Книга ця була написана в Александрії між 220 і 230 р., коли Оріген був уже зрілою людиною і зрілим вченим. Ця праця складається з чотирьох частин. У першій викладається вчення про Бога, у другій – космологія, у

третій – антропологія, у четвертій – християнське одкровення (філософія св. Писання, принципи екзегетики і т.д.). Вона має величезне значення як перший досвід догматичного богослов'я.

Описуючи коротко його теологічну систему за трактатом "Про першооснови", треба зауважити, що вона ґрунтується на Святому Письмі. Оріген говорив, що християнська істина у всій своїй повноті викладена саме там, але викладена в елементарній формі. Але, між іншим, вона має в собі більш глибокий прихований зміст. Саме цей прихований зміст він постарався висвітлити у цій праці. Перш за все йому необхідно було дати визначення Бога, який за вченням Орігена, простий, незмінний і благий. Він безтілесний і являється незмінною, простою і розумною природою або Розумом. Однак Бог огортає, вміщає, і проникає в усе створене Ним, знаходячись завжди і всюди, не стаючи при цьому протяжним і поділеним. Так як Бог перевершує простір і час. Оріген писав: "Для Нього завжди сьогодні, бо немає у Нього вчора; я ж думаю, що немає і завтра; а увесь, так би мовити Його безподаткового і вічного життя час, є для Нього сьогоднішнім днем" [3, с.54].

Головна риса Бога – благість, тобто Він є сама Благість, а благість не може знаходитися сама у собі і не виливатися назовні. Тому в силу Своєї Благоді Бог відкривається і входить у спілкування з тим, що знаходиться поза Ним; у силу Своєї незмінності Він робить це вічно.

Але так як немислимо припустити безпосередні стосунки між Божественним Буттям, простим по природі і незмінним, з випадковим і множинним за своєю природою світом, то Бог спочатку Сам повинен увійти у таке становище, щоб подібні стосунки були можливими. Звідси походження Логоса (Слова або Розуму) – окремої Особистості Бога, Божества похідного, яке знаходиться між створеним і нествореним, і містить у собі первообраз усього кінцевого і множинного. Це був визначний момент в осмисленні природи Бога Отця і Бога Сина, єдності і відмінності між ними.

Орігену належать дуже важливі міркування, які стали згодом наріжним каменем усього християнського богослов'я. Мислитель вважав, що Могутність, притаманна Богові Отцю, – є ніби внутрішня енергія, яка ззовні ніяк не проявляється. Бог Отець є повнота всього, абсолютно єдина здатність існування всього, але для того, щоб ця здатність стала творчою силою, від цієї могутності, від цієї внутрішньої енергії повинне проявитися щось зовсім інше якісно. Це інше – Бог Син, який є дійсністю або здійсненням прихованої могутності Бога Отця. Він інший, ніж Отець, хоча і перебуває в єдності з Ним. Син існує подібно до того, як світло від вогню існує поза вогнем, будучи похідним від джерела і в той же час як дещо самостійне. Однак, називаючи Отця джерелом Сина не потрібно це розуміти так, ніби Отець передав Синові якусь частину своєї сутності. Ні – сутність неподільна і незмінна. Що стосується природи Сина, то Він сутнісно перевершує все сотворене, і є нестворений Отцем з нічого, тобто Його не можна мислити поза сутністю Отця. Син співвічний Отцю, бо Отець народжує Сина не у часі і не так, нібито Сина колись не було. Вони нероздільні один від одного і єдині. У цій єдності полягає вся суть вічного Божественного життя, в якому благий Бог Отець, маючи в собі початки всього, реалізує себе через народження Сина (Логоса), творячи одночасно і співвічний Собі світ [3, с.128]. Орігенівська система повністю обходила без третьої Особи Трійці – Святого Духа, тому вчення про нього в цій системі залишилось зовсім не розробленим.

Світ, вважав Оріген, – спочатку був чисто духовний, і всі сотворені Богом істоти були духовними. Але, володіючи повною свободою волі, яку Бог, у силу своєї благоді, не міг не дати їм, деякі духи позловживали нею – стали віддалятися від Божественного вогню і тому стали холодути. Холод став стискати і ущільнювати дух у душу: вона ж ущільнилась і стала тілом. Так, за Орігеном, виникли різні тіла: душевні ангельські, людські, тваринні і бісівські. Тобто матеріалізація початкового духовного буття є його вільна самозміна. І стається вона внаслідок відступлення від блага, адже відступати від блага – ставати причасником зла. Зло, за визначенням Орігена, – це відсутність благ. Воно не є чимось самостійним, що виникло від початку. Бо все сотворене Богом за задумом добре. Але зло поступово набуває певного об'єктивного значення: росте і поширюється в світі як незнання про Бога [3, с.135].

Спочатку Бог створив повне число духів. До кінця світу, на думку Орігена, ця кількість не змінюється, але ті ж духи продовжують з'являтися у безкінечному числі форм. Усі вони при творінні були наділені свободою волі. Але потім, у силу своєї віддаленості від Бога, впали більшою чи меншою мірою, ставши ангелами, людьми, тваринами чи демонами. Може виникнути питання: а як же бути тоді з відомим біблійним сюжетом про Адамів плід і вигнання із Раю? Оріген прямо вважав його алегорією. Він, між іншим, допускав, що Адам був першим духом, який согрівив і став тілесною істотою. Але було ще багато інших духів, які разом з ним і незалежно від нього, з тих чи інших причин впали в гріх і матеріалізувалися. Народження в тому чи іншому образі є покаранням за гріхи, або винагородою за добрі вчинки минулих життів. Творячи у житті зло, будь-яка істота віддаляється від Бога і в наступному житті опиняється серед тих, хто сам, зі своєї гордості відкинув Бога. Так ангел може народитися людиною, людина – твариною, або демоном. Якщо істота творить добро, майбутній цикл перероджень

знову наближує її до Бога. Все визначається тільки свободою волі. Ні один з духів немає фатальної наперед визначеності до зла чи добра. Тому то будь-який ангел, через свої гріхи може стати демоном, а будь-який демон і навіть Сатана – ангелом і духом. Ця теорія у богослов'ї дістала назву апокатастасіс [8, с.49]. Бог у своїй благості не відкидає нікого, але і не стримує нікого. Оріген писав: "Самі біси і правителі темряви, якщо захочуть можуть навернутися, стануть людьми і таким чином повернуться до первісного свого початку. Однак, так, що вони через багато страждань і прикростей, які будуть переносити довгий час, навчені у тілах людських, знову прийдуть до стежок ангельських. Із всіх розумних творінь можуть постати інші різні творива, не один раз і раптово, а часто; і ми ангелами будемо, а якщо будемо поступати нечесно, то – бісами" [3, с.114].

Як бачимо, така доктрина Орігена є копією більш древнього вчення про карму, сансару і реінкарнацію, яке притаманне Східним релігіям: індуїзму та буддизму. Тому, виходячи з цього, даний аспект богослов'я Орігена назвати християнським неможливо.

Оріген, розмірковуючи про людину, говорить, що вона складається із тіла і душі, яка, в свою чергу, ділиться на душу нижчу, або власне душу, і душу вищу, або дух. Душа розмножується разом з тілом, не може існувати без нього і знаходиться в крові, а дух вкладається людині з неба при народженні. Дух безсмертний, бо деяким чином споріднений Богу. Після смерті людини він або відходить у райський ангельський світ, або терпить страждання разом з іншими демонами. Терпіння кожної істоти справедливі тому, що вони спокутують вину попередніх перероджень. Грішник, ніби сам для себе розпалює полум'я свого вогню, а матерією для нього служать гріхи.

Яка роль втіленого Логоса – роль Христа у системі Орігена? Вона дуже важлива. Справа в тому, що Бог не залишається пасивним глядачем споконвічного круговороту істот, як це має місце у східних релігіях. У християнстві Бог Син не хоче куштувати вино небесної радості без нас, без всіх тих, хто впали через свої помилки у гріх. Його радість неповна, якщо є ще грішники і страждальці, якщо мертві ще не стали живими. Тому Він ніколи не полишає спроб спрямувати людство до добра і постійно посилає на допомогу людям вибрані душі, які зодягаються в плоть, це – пророки. Оскільки ці посередники виявляються не самодостатніми, Логос нарешті приходить Сам – поєднавшись з тілом. Він з'явлюється людям у вигляді Христа. За словами Орігена, Логос, правитель і будівничий світу, в останні часи, коли всьому світу загрожувала остаточна загибель, принизив самого себе і став слухняним до смерті [3, с.168].

Чудо боговтілення потребує пояснень. Божественна природа, вважав Оріген, не могла бути поєднана з тілом без посередника. Тілесною могла стати лише душа, здатна сприйняти Бога. Тому Логос, який все сотворив, вибрав із всіх душ одну, яка від початку творіння не роздільно й нерозлучно знаходилася з Ним – душу Ісуса. Ця надзвичайно чиста душа поєдналася з Логосом. У ній і через неї Божа сила проникла в людську природу так, що відбулося поєднання двох природ: Божої і людської. Таким чином Бог Син не лише воплотився, прийнявши людське тіло, але й прийняв розумну душу людську. Оскільки Христос прийшов врятувати людину цілком, разом з її душею і волею, Він повинен був поєднати з Собою всю людську природу. Мета його втілення була подвійною: по-перше, це було одкровення Божества людям: Своїми проповідями, Своїм прикладом, самою силою Своєї Особистості Христос вказав заблудлому людству шлях до спасіння. Але разом з тим Боговтілення стало викупленням Впалої людини. Тому то воно закінчилось смертю на Хресті. "Але кому віддав Христос як викуп свою душу?" – запитує Оріген. І відповідає: "Звичайно, не Богу, а тільки лукавому, адже він тримав нас, поки не отримав за нас плату – душу Ісуса. Але він помилився в своїх розрахунках: отримавши не міг оволодіти нею і втримати її" [3, с. 159]. Таким чином, диявол, який володів усіма душами людей, втратив все своє царство.

Із сказаного видно, що частково погляди Орігена були близькими до пізніших догматів ортодоксального християнства. У чомусь ці судження навіть послужили для них основою. Але зате в іншому Оріген достатньо далеко відходив від традиційного вчення, що в VI столітті послужило причиною осудження його поглядів як еретичних. Так Оріген мав зовсім нехристиянський погляд на проблему кінця світу і доводив, що в справжньому абсолютному сенсі кінця світу не може бути. Він писав: "Говорити нібито природа Божа вразлива і нерухома, разом – і нечестивої безглуздо, рівно ж і думати, що Благість коли-небудь не благоденствує і Всемогутність не проявляє могутності". В цьому випадку Бог би змінювався, переходячи з одного стану в інший. А Він незмінний, бо безконечний, єдиний і простий. Значить і створена Богом вселенна – вічна. Оріген не заперечував, що існування кожного окремого світу закінчується особистим судом, після якого світ згорає в очищуючому полум'ї. Наш світ теж колись розпадеться і загине. Матерія його перетвориться в ніщо, але духовні істоти, які наповнюють його, безсмертні і вільні. Тому через деякий час вони знову відпадуть від Бога, тоді будуть для них створені нові тіла, тобто виникне новий світ. Так до виникнення нашого світу, за Орігеном, існувала велика кількість світів і після знищення нашого світу, будуть існувати

інші світи. Вони не зовсім подібні один до одного, а різняться між собою якісно. Тільки в кінці часів, коли всі душі добровільно покоряться Богові все матеріальне стане колишнім і повернеться в небуття. Тоді настане велична мить – відновлення всього в єдності з Богом.

Як богослов, філософ, проповідник і знавець Святого Письма він справив великий вплив на декілька поколінь християнських мислителів. Його життя, все без винятку було присвячене служінню Богові і наповнене було як зовнішніми подіями, так і внутрішніми переживаннями та почуттями. Недаремно великий його шанувальник Євсевій Памфіл писав: "Багато прийшлося би розказати тому, хто взявся би на дозвіллі описати життя цієї людини" [2, с. 69].

Після смерті Оригена багато з його поглядів були піддані критиці і осудженню, оскільки стали джерелом пізніших еретичних вчень. Він намагався поєднати християнське богослов'я з античною філософією, зокрема вченням Платона і стоїків. Ориген заклав основу самих богословських методів, справив величезний вплив у справі визначення майбутньої структури богослов'я, вперше торкнувся основних його проблем, багато в чому знайшов вірні рішення або – навіть своїми помилками – окреслив шлях майбутніх вирішень цих проблем. Писання Оригена також жваво говорять про його особистість і характер: блискуче сформований ерудит, професор, з характерно еллінським складом розуму, він був закоханий у старозавітний текст любов'ю інтелектуала, був щиро відданий Церкві і був дуже сумлінним богословом.

Отже у II-III ст., науково викласти християнську доктрину намагалися Ориген, Тертуліан, Климент Александрійський, Юстин Філософ і інші. Всіх цих названих вище діячів Церква називає апологетами тому, що вони захищали християнське віровчення від фальшивих звинувачень з боку євреїв та язичників. Останні дуже часто скептично ставилися і критикували християнську доктрину за те, що вона базується на єврейському "нефілософському" Писанні і доступна кожному тоді, коли істинна філософія належить лише вибраним.

Оригена по праву можемо вважати засновником християнського наукового богослов'я. Він у своїх працях розвиває вчення про Святу Трійцю, про спасіння, викуплення та інше. Його ідеї лягли в основу багатьох богословських вчень, які у тому чи іншому вигляді повертаються до буття і знаходять своїх прихильників у наш час.

Література

1. Біблія або книги Старого і Нового Завіту на українську мову наново перекладені. – К., 1989.
2. Евсевий Памфіл. Церковная история. – М.: Паломник, 1999.
3. Ориген. О началах. – М.: Паломник, 1995.
4. Ориген. Против Цельса. – М.: Паломник, 1996.
5. Тертуллиан К. Избранное. – М.: Прогрес, 1994.
6. Болотов В.В. Проф. Лекции по истории древней Церкви. Т.4. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994.
7. Болотов В.В. Проф. Учение Оригена о Святой Троице. – СПб., 1879.
8. Булгаков Сергей, прот. Очерки учения Православной Церкви. – М.: Современник, 1997.
9. Булгаков Сергей, прот. Православие. Расколы. Ереси. Секты. – М.: Современник, 1994.
10. Зеньковский В. Апологетика. – Рига, 1992.
11. Ігор (Ісиченко), архієп. Загальна Церковна історія. – Харків: Факт, 2003.
12. Майендорф И., прот. Введение в святоотеческое богословие. – Вильнюс: Препринт, 1992.
13. Макарий, архієп. Харьковский. Православно-догматическое богословие. – Т.2. – СПб.: Типография Якова Трея, 1857.
14. Помазанский М. Апологетические заметки. – М.: Изд. Московской Патриархии, 2001.
15. Попов И.И. Проф. Конспект лекций по Патрологии. – Сергиев Посад, 1916.
16. Романенко В.В., Чорний І.П., Шкрібляк М.В. Світоглядно – філософські джерела християнства: Конспект лекцій. – Чернівці: Рута, 2000.
17. Сидоров А. И. Курс патрологии. – М.: Русские огни, 1996.
18. Шмеман Александр, протопресвитер. Исторический путь православия. – М.: "Благовест", 1999.
19. Шмеман Александр, протопресвитер. Таинства Церкви. – Париж: YMCA-PRESS, 1984.

Summary

Jaroslav Yakubjak

The process of forming Christian Theology in II - III century

The article, on the examples of works, life and activity of apologists in II – III centuries, examines the process of incipience of Christian theological system, shows the influence of their ideas on the development of theological thought of future generations.